



Paminklas Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui Nasrėnuose (Kretingos r.). Skulptorius Kęstutis Balčiūnas. Danutės Ramonaitės nuotrauka

PARENGĖ KAZIMIERAS PRUŠINSKAS

Šiomet, pažymint pirmojo Lietuvos vardo paminėjimo rašytiniuose šaltiniuose tūkstanties metų sukaktį, vėl ir vėl atsigręžiame į savo valstybės praeitį. Sakoma, kad žmogus, nežinantis istorijos, yra vaikas. Norėdamas gerbti save ir savo šalį, pirmiausia turi žinoti savo, giminės, valstybės istoriją. Žemaitija – sudėtinė Lietuvos dalis, kurios istorija daug kuo skiriasi nuo kitų Lietuvos etnografinių regionų. Apie tai ne kartą yra rašę žymiausi Lietuvos istorikai. Šioje publikacijoje pabandėme atsakyti, kaip jie įvardija Žemaitiją ir nusako jos vaidmenį Lietuvos kelyje į valstybingumą.

KRAŠTAS TURĖJO RYŠKIĄ AUTONOMIJĄ

Istorikas Adomas Butrimas publikacijoje „Žemaitijos istorijos ir kultūros ypatumai“¹ rašo, kad: „Nėra lengva aptarti esminius Žemaitijos istorijos ypatumus, kadangi šis etnosas niekada nebuvo sukūręs savo valstybės, tačiau nuo XIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje turėjo ryškią autonomiją, kuri įvairiais valstybingumą ir etniškumą žyminčiais terminais ir sąvokomis reiškėsi iki pat 1926 metų.“

Akivaizdu, kad turėtas dalinis savarankiškumas darė didelę įtaką žemaičių savimonei ir, anot A. Butrimo, kėlė „tam tikrą etninį, administracinį ir netgi politinį separatizmą, kurio daugelis elementų iš esmės išnyko tik I nepriklausomos Lietuvos Respublikos metais (1918–1940)“². Lietuvos atgimimo laikotarpiu (nuo 1987 m.) sustiprėjęs žemaičių kultūrinis judėjimas šio regiono gyventojus paskatino aktyviai domėtis savo krašto praeitimi, puoselėti jo savybę – žemaičių kalbą, kultūrą ir tradicijas.

KAS YRA ŽEMAITIJA?

Laima Vaitkūnskienė publikacijoje „Dėl žemaičių kilmės“³ rašo, kad „Žemaičiai (dokumentuose Samaiten, Samaythen, Samoita, Samogitia, Žmudz', ir kt.) pirmą kartą paminėti Voluinės kronikoje, aprašant žinomą 1219 m. sutartį, kurioje Žemaitija suvokiama kaip Lietuvos sritis ir išvardijami jos kunigaikščiai. Kiek vėlesniuose šaltiniuose nurodoma ir tos srities vieta tarp kaimynų. [...] Istorikų nuomone, XIII–XV a. rašytiniai šaltiniai mini Žemaitiją kaip valstybinį ir administracinį, bet ne etninį vienetą. Žemaitija yra tik antitezė Aukštaitijai, o lietuvių tautybės formavimuisi būdingas arealinis dualizmas, panašiai kaip ir kituose Europos kraštuose, pvz., žemutinė ir aukštutinė Vokietija, Didžioji ir Mažoji Lenkija, Čekija ir Moravija.

Istorikas Vytenis Almonaitis publikacijoje „Dėl žemaičių kilmės“⁴ rašo, kad „XIII a. visa Žemaitija jau buvo gana gerai centralizuota ir suvienyta. Kraštas skaidėsi į mažesnius teritorinius vienetus – žemes. [...] Lietuvos valstybės kūrimosi metais vyriausiasis žemaičių kunigaikštis, Saulės mūšio laimėtojas Vykintas tapo stipriu Mindaugo varžovu. Jį patį Mindaugas įveikė, tačiau visą Žemaitiją – tik iš dalies. Ilgiems šimtmečiams kraštas liko tradiciškai savarankiškas, savitas. Laimėję Saulės ir Durbės mūšius, kalavijuočių ir kryžiuočių agresiją žemaičiai kiek atitolino, tačiau XIII a. pabaigoje prasidėjo nuolatiniai žemaičių žemių puldinėjimai. Pirmiausia buvo nusiaubtos Karšuva ir Pagraudė. Vėliau kovų arena virto praktiškai visa Žemaitija. Kryžiuočių ordinas siekė ją žūt būt nukariauti ir sujungti savo valdas Prūsijoje ir Livonijoje. [...] Ordinas puolė, o Žemaitija, remiama Lietuvos didžiųjų kunigaikščių, pirmiausia Vytenio, Gedimino, Kęstučio, laikėsi. [...] Liūdniausi laikai Žemaitijai prasidėjo XIV a. pabaigoje, kai didžiųjų kunigaikščių valia ji tapo savotiškų mainų, padėkų už politines paslaugas objektu. Ne kartą ją Ordinui „dovanojo“ Jogaila, Vytautas. Žemaičiai su tokiu likimu nesitaikstė, tvarkėsi ir gynėsi patys. Tik 1400–1401 m.

ir 1404–1409 m. vokiečiai buvo trumpam Žemaitiją užvaldę. Abu kartus tai baigėsi galingais sukilimais. Po Žalgirio mūšio, 1413 m., pradėtas Žemaitijos krikštas. [...] Faktiškai krikšto akcija tęsėsi iki XIX a.: dar vyskupas Motiejus Valančius aprašinėjo, kaip naikino pagonybės liekanas Žemaičiuose. [...] Tais pačiais 1413 m. realiai egzistavusi Žemaitijos autonomija buvo apiforminta juridiškai. Visa Lietuva buvo padalinta į vaivadijas, o Žemaitijoje įkurta seniūnija, kurią vėliau imta vadinti Žemaitijos kunigaikštyste. Vaivadas skirdavo didysis kunigaikštis, o seniūną rinkdavo patys žemaičių bajorai. Tiesa, 1527 m. Žemaitijos seniūno valdžia buvo gerokai apribota. Žemaitijos autonomija ir vietinių bajorų teisės taip pat buvo patvirtintos 1411 ar 1413 m. Jogailos ir Vytauto, 1441 m. Kazimiero, 1492 m. Aleksandro privilegijose. [...]

Nušalinę Žemaičių kunigaikščius, Lietuvos valdovai tuo pačiu įsikišo į socialinę ekonominę krašto raidą. Dėl to ir dėl kitų priežasčių Žemaitijoje susiklostė gana savita visuomeninė sankloda. XIV a. pabaigoje, kai Rytų Lietuvoje gyventojų daugumą jau sudarė bajorai ir jiems priklausantys valstiečiai, Žemaitijoje daugiausia gyveno laisvi valstiečiai laukininkai. [...] Vytautas Žemaitijos socialinę struktūrą bandė ryžtingai pakeisti. Nežiūrint to, dėl įsisenėjusių tradicijų, valstiečių priešinosi, baudžiava Žemaitijoje buvo visada lengvesnė nei Aukštaitijoje. Čia vyravo ne lažas, o pinigine renta činčas, daug valstiečių liko laisvi. Smulkūs Žemaitijos bajorai ne taip atitolo nuo savo tautos, nesulenkdami. Bene paskutinė ryškesnė žemaitiško savitumo apraiška XIX a. pradžioje – čia kilęs tautinis kultūrinis sąjūdis. Po 1795-ųjų Žemaitiją, kaip ir didžiąją Lietuvos dalį, prijungus prie Rusijos, dauguma visuomeninių, ekonominių, politinių krašto savitumų pradėjo nykti. Tiesa, dar 1831 m. sukilimo metu Žemaitijos sukilėliai, jausdami tradicinį bendrumą, buvo sudarę atskirą Žemaitijos centrinę vyriausybę. Nežiūrint to, palapsiniui Žemaitija virto tik etnografiniu Lietuvos regionu.“

ŽEMAIČIŲ VYSKUPIJA

Žemaičių vyskupijos vaidmuo Lietuvos valstybėje – ypatingas. Apie tai rašo ir vienas žymiausių XX a. žemaičių istorikų Zenonas Ivinskis studijoje „Žemaičių vyskupijos įkūrimas“⁵. Pasak jo, „Populiarioji Žemaičių vyskupija (lot. *Dioecesis Samogitiensis*), kuri ilgai Medininkų ir Varnių vardais buvo vadinama, ir etnografiniu atžvilgiu buvo daug lietuviškesnė už kitas dvi vyskupijas (Vilniaus ir Seinų). Iš tiesų ji per pilnus keturis šimtmečius (tiksliau 409-ris metus) visokeriopu atžvilgiu yra įrėžusi savo originalius pėdsakus Lietuvos istorijoje.“

DAR KARTĄ APIE SUBETNOSĄ

Paskutinais dešimtmečiais, Lietuvai atkūrus nepriklausomybę ir stiprėjant demokratijai, žemaičių krašto istorijos išskirtinumas bendrame Lietuvos kontekste, per daugelį amžių susiformavusi specifinė žemaičių savimonė ir gyvenimo būdas tapo ne tik mokslininkų, kultūrininkų tyrinėjimų, bet ir galimybių atsidurti valdžioje ieškančių kai kurių veikėjų politinių batalijų objektu. 2009 m. pradžioje įkurta pirmoji Žemaičių partija. Yra bandymų įkurti ir antrąją. Be abejo, jei kuriasi tokios partijos, jos kelia ir Žemaičių krašto



Žemaičių Kalvarijos bazilika. Danutės Ramonaitės nuotrauka

išskirtinumo įtvirtinimo idėjas. Šiuo atveju kiekvienam svarbu vadovautis protu, nes emocijos ir žemaitiškas separatizmas gali išprovokuoti Lietuvos valstybei žalingus reiškinius. Šiame kontekste vėl aktualu prisiminti, ką apie Žemaitijos istoriją kalba mokslininkai.

Istorikas Alvydas Nikžentaitis publikacijoje „Žemaičių subetnosas“⁶ rašo, kad „kalbėdami apie įvairius etnografinius Lietuvos regionus: Aukštaitiją, Dzūkiją, Suvalkiją ar Žemaitiją, galime pasakyti, kad tik paskutinėje iš išvardintų Lietuvos dalių pradėjo formotis nors ir labai gimininga lietuviams, tačiau vis dėlto savarankiška subtautybė – žemaičių subetnosas.“

Subetnoso arba subtautybės vardu yra vadinama tokia etninė žmonių grupė, kuri turėjo galimybes sukurti atskirą tautybę, tačiau net ir jos nesukūrusi išlaikė tam tikrus specifinius bruožus, kurie skiria ją nuo pagrindinės tautos šakos. Subtautybe galime vadinti ir tokią etninę grupę, kuri neturi visų tautai būdingų požymių.

Žemaičiai nebuvo niekad sukūrę savo valstybės [...]. Esminį vaidmenį žemaičių savitumui formuotis sukūrė XIII a. viduryje kilęs vidaus karas Lietuvoje, kuriame įtakingiausi žemaičių kunigaikščiai kovėsi prieš Mindaugą. Šie įvykiai tik davė pradžią atskirai žemaičių subtautybei formuotis, tačiau kur kas didesnį vaidmenį čia suvaidino pati žemaičių geopolitinė padėtis. Nuo XIII a. pabaigos atsidūrusi Vokiečių ordino kaimynystėje ir nesulaukdama pakankamo Lietuvos valstybės dėmesio bei palikta viena likimo valiai, Žemaitija pamažu ėmė izoliuotis nuo Lietuvos, čia susidarė savotiška terpė tarp dviejų didvalstybių, kurios kontroliuoti nepajėgė nei Vokiečių ordinas, nei Lietuva. Pasinaudoję tokia situacija, žemaičiai patys perėmė valdžią į savo rankas nuo XIII a. pabaigos iki 1413 m. Žemaitijos krikšto ir jos patekimo į visišką Lietuvos valdžią. [...] Su Žemaitija turėjo skaitytis ir Lietuvos didieji kunigaikščiai. Neatsitiktinai XV a. viduryje Žemaitijos autonomiškumas ima jau atsispindėti ir Lietuvos valdovo titule. Net ir visiškai su Lietuva susijungusi Žemaitija iki pat 1918 metų išlaikė savo savitumus, visų pirma, visuomenės struktūroje bei ūkyje. Šių skirtumų nepanaikino ir nebuvo pajėgūs panaikinti Lietuvos valdovai, nepaisant tam tikrų jų pastangų. Tačiau šių procesų mums nereikėtų ir pervertinti. Žemaičių subtautybės formavimas per visą istorinį laikotarpį nebandė paneigti savo ryšių su lietuvių tauta. Čia mes nerandame tokių svarbių tautos vystymosi kelių žyminių

(Nukelta į 4 p.)



Paminklas Vytautui Didžiajam Veliuonoje (Jurbarko r.), pastatytas 1930 m., minint Vytauto Didžiojo mirties 500 metų sukaktį. Projekto autorius V. Grybas, skulptorius A. Šimkūnas. Danutės Ramonaitės nuotrauka

(Atkelta iš 3 p.)

istorinių paminklų, kaip kilmės teorija. Žemaitijoje, kaip ir Lietuvoje, mes matome esant tą pačią dinastinę savimonę, t. y. deklaravimą ištikimybės Lietuvą valdžiusiai didžiojo kunigaikščio šeimai bei atskirų kunigaikščių, ypač Vytauto kulto egzistavimą. Turime pagrindo teigti, kad žemaičių subetnos skirtumai nuo lietuvių susiformavo tik dėl archaiškesnės jų gyvenamos, kurią lėmė specifiskai susiklosčiusios istorinės aplinkybės.⁴

ŽEMAIČIŲ VAIDMUO LIETUVOS ISTORIJOJE ĮVAIRIAIS LAIKOTARPIAIS

Knygoje „Žemaičių istorija“⁷ A. Nikžentaitis rašo, kad „Žemaičių vaidmuo skirtingais laikotarpiais Lietuvos istorijoje nebuvo vienodas. Kiekvienas didesnio laikotarpio suskirstymas į smulkesnius periodus yra labai sąlyginis, tačiau svarstant apie žemaičių ir Žemaitijos istoriją kyla ranka vis dėlto išskirti bent tris laikotarpius. Iš beveik pusantro šimto metų laikotarpio akivaizdžiai išsiskiria XIII šimtmetis. Tai buvo savotiškas „aukso amžius“ Žemaitijos istorijoje: Saulės (Šiaulių) 1236 m. ir Durbės mūšis 1260 m. [...]

Antrasis laikotarpis taip pat apima visą XIV šimtmetį. Priešingai nuo XIII a., mes mažai ką galime pasakyti apie šį laikotarpį. Jau XIV a.

pradžioje išryškėjęs visokeriopas Vokiečių ordino pranašumas priverė žemaičius pereiti į gynybą. Šiame laikotarpyje žemaičiai nepasiekia svaiginančių pergalių, tačiau jie nelinkę susitaikyti ir su tuo metu gausiai pasipylusiais Žemaitijos dovanojimais Vokiečių ordinui. Žemaičių karinį potencialą geriausiai parodo Didysis žemaičių sukilimas 1409 m., kai, išsivadavę iš Ordino, žemaičiai patys savo noru pradeda integraciją į Lietuvą.

Trečiasis etapas – pats trumpiausias. Jis apima tik 13 metų laikotarpį. Jo pabaigą žymi 1422 m. tarp Lietuvos, Lenkijos ir Vokiečių ordino pasirašyta Melno taika. Ja Ordinas buvo priverstas juridiskai pripažinti Žemaitiją Lietuvai. 1422 m. keičiasi ir pats gyvenimo pobūdis Žemaitijoje. Iš karo padėties išėjusi Žemaičių visuomenė pirmą kartą po beveik 150 metų pradeda rengtis taikiam gyvenimui. 1422 m. laikytini ir realios Žemaitijos ir Lietuvos integracijos pradžia.⁸

ŽEMAIČIAI LIETUVOS KELYJE Į NEPRIKLAUSOMYBĘ

Taigi Žemaitija, kad ir turėdama keletą šimtmečių autonomiją, buvo Lietuvos valstybės dalis ir lemiamais apsisprendimo momentais palaikė, rėmė ir remia visos Lietuvos valstybės interesus. Tai patvirtina ir šie faktai:

Tarp dvidešimties Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų septyni glaudžiai susiję su Žemaitijos istorija. Tai Mykolas Biržiška, Stanislovas Narutavičius, Jurgis Šaulys, Kazimieras Steponas Šaulys, Jonas Smilgevičius, Justinas Staugaitis (gimė Šakių rajone, 1926 m. paskirtas Telšių vyskupu) ir Aleksandras Stulginskis (Steigiamojo Seimo pirmininkas, 1920 m. birželio 19 d. – 1926 m. birželio 7 d. – Lietuvos Prezidentas).

Didelis būrys Nepriklausomos Lietuvos ministrų buvo žemaičiai. Mykolas Šleževičius 1919 m. buvo antrojo ir ketvirtojo Lietuvos ministrų kabineto ministras pirmininkas (kartu ir užsienio reikalų ministras). Krašto apsaugos ministru dirbo žemaitis Jonas Šimkus, kurį laiką užsienio reikalų ministru – akademikas, profesorius, vėliau ir Lietuvos banko įkūrėjas žemaitis Vladas Jurgutis ir t. t.

Lietuvos kariuomenės istorijoje išskirtinis vaidmuo tenka žemaičiui Stasiui Raštikiui, kuris 1919 m. savanoriu įstojo į Lietuvos kariuomenę ir didelės pagarbos užsitarnavo savo narsa ir išmintimi. 1935 m. S. Raštikis buvo paskirtas Lietuvos kariuomenės vadu (šiose pareigose dirbo iki 1940 m. sausio mėn.), o 1941 m. birželio 23 d. – Lietuvos laikinosios vyriausybės krašto apsaugos ministru. Likvidavus Lietuvoje laikinąją vyriausybę, S. Raštikis atsisakė priimti vokiečių siūlymus būti Lietuvos tarybos pirmininku, pirmuoju generaliniu tarėju ir lietuvių legiono vadu. Po karo jis gyveno užsienyje. S. Raštikio atsiminimai iš Lietuvos paskelbti knygose „Įvykiai ir žmonės“⁸ (3 tomai), „Lietuvos likimo kelias“ (4 tomai)⁹.

¹ *Žemaičių žemė*, 2001 m. Nr. 1, p. 2–4.

² *Ten pat*.

³ *Žemaičių praeitis*, 1990, p. 27–28.

⁴ *Ką šniokščia Jūros rėvos*, Vilnius, 1994, p. 12–14.

⁵ *Rinktiniai raštai*, t. 4, Roma, 1987, p. 91–92, 96–97, 135–136.

⁶ *Žemaičių žemė*, 1996, nr. 4, p. 26.

⁷ Vilnius, 1998.

⁸ Čikaga, 1972.

⁹ Čikaga, 1982.